



ANALYSIS OF THE PROBLEMS OF CREATING A PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF BULLING PARTICIPANTS

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.76.46.030>

Mullabaeva Nozima Mahmudjanovna,

*National University of Uzbekistan, Associate Professor of Psychology,
Tashkent, Uzbekistan*

Abstract. This article explores the problems of school violence. Bullying in school is one of the most pressing issues today. Bullying and victimization in school can have a serious impact on children's psychological health. The article provides an in-depth analysis of bullying victims and perpetrators. These concepts have been sufficiently defined by scientists.

Keywords: bullying, victimization, violence, bullying victims, witnesses, sociometric position, psychological trauma

БУЛЛИНГ ИШТИРОКЧИЛАРИНИНГ ПСИХОЛОГИК ПОРТРЕТИНИ ЯРАТИШ МУАММОЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Муллабаева Нозима Махмуджановна,

*Ўзбекистон Миллий Университети, психология кафедраси
доценти, Тошкент, Ўзбекистон*

Аннотация. Ушбу мақолада мактабдаги зўравонлик муаммолари ўрганилган. Ҳозирги кунда мактабдаги буллинг энг долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Мактабдаги буллинг ва виктимизация болаларнинг психологик саломатлигига жиддий таъсир кўрсатиши мумкин. Мақолада буллинг қурбонлари ва зўравонлари чуқур таҳлил қилинган. Олимлар томонидан бу тушунчаларга етарлича таъриф келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: буллинг, виктимизация, зўравонлар, буллинг қурбонлари, гувоҳлар, социометрик мавқе, психологик жароҳатлаш.

АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ СОЗДАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ПОРТРЕТА УЧАСТНИКОВ БУЛЛИНГА

Муллабаева Нозима Махмуджановна,

*Национальный университет Узбекистана, доцент кафедры
психологии, Ташкент, Узбекистан*

Аннотация. В данной статье исследуются проблемы школьного насилия. Буллинг в школе – одна из самых актуальных проблем на сегодняшний день. Буллинг и виктимизация в школе могут оказать серьезное влияние на психологическое здоровье детей. В статье

проводится глубокий анализ жертв и виновников буллинга. Эти понятия достаточно определены учеными.

Ключевые слова: буллинг, виктимизация, буллеры, жертвы буллинга, свидетели, социометрическая позиция, психологическая травма.

Мактабларидаги зўравонлик ва тажовузкорлик ҳолатлари баъзи хорижий давлатларда жиддий муаммога айланиб бормоқда. Шу сабабли, умумий ўрта таълим мактабларида содир бўлаётган зўравонлик ва тажовузкорлик ҳолатларининг ортиб бориши кўплаб таълим тизимидаги раҳбар ходимларини жиддий ташвишга солмоқда. Пировард натижада, мактаб шароитидаги агрессия ҳамда виктимизация жуда катта жисмоний ҳамда психологик жароҳат етказувчи омиллар сифатида психолог-олимларнинг алоҳида қизиқишларига сабаб бўлмоқда.

Таълим шароитида зўравонлик ва тажовуз буллинг кўринишида намоён бўлиши мумкин. Мактаблардаги буллинг ҳамда виктимизация (қурбонга айлантириш жараёни ва натижаси) болаларнинг психологик, ижтимоий ва ҳатто жисмоний ривожланишларига салбий таъсир кўрсатувчи омиллар сифатида тан олинган. E.Roland (1989) зўравонлар (таъқиб қилувчилар, безорилар) ва уларнинг қурбонлари ҳамда гувоҳларини (кузатувчиларини) ўз ичига қамраб олувчи ижтимоий тизим – “буллинг-тизим”ни тасвирлаб беради. Тизимнинг ҳар бир иштирокчиси мазкур жараёнда ўзининг шахсий фикри ва нуқтаи назарига эга бўлади.

“Зўравонлар (зулмкорлар)”. Д.Ольвеуснинг таъкидлашича, зўравонлар умумий агрессивликнинг юқори даражасини намоён этувчи шахс сифатида тавсифланиши мумкин (D.Olweus, 1994). Улар нафақат ўз қурбонларига, балки ўзларининг устоз ва ўқитувчиларига ҳам “ҳужум қиладилар”. Бундан ташқари, улар “қурбон” ва “гувоҳлардан” кўра кўпроқ агрессияга мойил бўладилар. Уларда “қурбонларига” нисбатан эмпатиянинг (меҳр ҳиссининг) етишмаслиги, бошқалар устидан ҳуқумронлик қилишга бўлган юқори эҳтиёжни кузатилади. D.Olweus (1994) “зулмкорлар” бошқалар устидан назоратни ўрнатишга кучли хоҳишни ҳис этиб, ўзгаларнинг уларга бўйсунушидан роҳатлананишларини ҳамда ўзларини ўзига ишонган ва омадли кишилар деб ҳисоблашларини аниқлаган. К.Kwak, C.Lee (1999) ҳамда Staub (1999) эса ўз тадқиқотларида “зулмкорлар” одатда ўзига нисбатан ижобий муносабатда бўлишларини аниқлаганлар. В.П.Маришчук атамашунослигидан фойдаланган ҳолда таъкидлаш мумкинки, гуруҳий фаолият жараёнида бир-бирини “психологик жароҳатлаш” ҳамда бир-бирининг олдида ўзининг устунлигини кўрсатиш (мен бошқалардан кам эмасман кабилида) хоҳишларини вужудга келтирувчи кучлар пайдо

бўлади ва бу, пировард натижада, агрессивликнинг ривожланишига олиб келади.

“Зулмкорлар” одатда ўз гуруҳларида “қурбонларга” нисбатан юқори социометрик мавқега эга бўладилар. Шундан келиб чиқиб, буллинг ўзгалар устидан ҳукмронлик қилмоқчи бўлган гуруҳ аъзолари учун ўзига хос қурол бўлиб хизмат қилади. Мавқега, ҳукмронликка, рақобатга бўлган эҳтиёжлар буллингда муҳим омилларидан ҳисобланади. Буллинг ҳолатида ўзини тутиш хатти-ҳаракати нафақат “қурбонлар” учун салбий оқибатлар келтиради, балки “зулмкор”нинг ўзи учун ҳам ёмон таъсир қилади.

«Қурбонлар». Аҳён-аҳёнда содир бўлувчи ёки қисқа муддат давом этувчи ҳужумларни ўз ичига олувчи бошқа агрессив хатти-ҳаракатлардан фарқли ўларок, буллинг, одатда, ўз “қурбонини” кўрқув ва ваҳима ҳолатига солган ҳолда узоқ вақт мобайнида тўхтовсиз давом этади. Кўпинча “қурбонлар” ўз шахсиятига нисбатан психологик босим ва зўравонликни, ёлғизлик ва ҳимоясизликни ҳамда кўрқув ва ваҳима ҳисларини ўз бошидан кечирадилар. Ушбу барча кўзга ташланувчи жиҳатлар буллинг “қурбони” атрофида рўй берадиган муҳит шароитининг таъсир натижалари ҳисобланади.

Буллингда “қурбонни” ташқи салбий таъсирлардан ўзини ҳимоя қила олмайдиган ҳолатга олиб келадиган куч-қудратнинг беқиёс катта бўлишини алоҳида таъкидлаш лозимдир. “Қурбонлар” ижтимоий ажралиб қолганлиги билан, баҳс ва мунозаралардан ўзини олиб қочиш каби жиҳатлари билан ажралиб турадилар. Улар ўқишга бўлган қизиқишларининг пасайиб кетганлиги, мураккаб ҳолатларда ўзининг мустақил фикрига эга эмасликлари, ўзига нисбатан паст баҳо беришлари, депрессия ва кўрқувнинг ўта юқори бўлиши, соматик жиҳатдан кучсизлиги, турли хил психологик симптомлар (аломатлар)нинг кўзга ташланиши ва мулоқат борасида кўплаб бошқа муаммоларнинг бўлиши билан ҳиссиётга берилувчан, одамови ва тортинчоқ кишилар (шахслар) сифатида таърифланади. Буллинг “қурбонлари” депрессия аломатлари ва шунга ўхшаш ҳиссиётларга мойил бўладилар. “Қурбонлардаги” юқорида кўрсатиб ўтилган хусусиятлар уларни икки тоифага: итоаткор (бўйсунувчи) ҳамда агрессив (тажовузкор) “қурбонларга” ажратиш имконини беради.

Аслида агрессив “қурбон” ҳам “зўравонлардаги” барча хусусиятларга эга бўлади. Улар бошқаларга қарши агрессив ҳаракатларни амалга оширадилар ва шу билан биргаликда улар буллинг “қурбонлари” саналишади.

Буллинг “қурбонлари” турларига таъриф бериб ўтамиз.

D.Olweus (1995) маълумотларига кўра, итоаткор “қурбонлар”

бошқа ўқувчиларга нисбатан тез ваҳимага тушишлари, ўзига оро беришга мойил, сензитивроқ (ҳиссиётга берилувчанроқ), эҳтиёткорроқ бўлишлари билан ажралиб турадилар. Уларнинг буллинг типик реакциялари қаршилик кўрсатишда эмас, балки зулмкорлардан қочишга уринишлари билан ажралиб туради. Уларга ўзига нисбатан салбий баҳо бериш хос бўлиб, ёлғиз қолишга, тажовузкорликни кўрсатмасликка ҳамда бошқа ўқувчилардан ажралиб туришга мойил бўладилар. Улар ўз иззат-нафсига, кадр-қимматига нисбатан паст муносабатда бўлишларидан азият чекиб, кўпинча ўзларини омадсиз, ахмоқ, уятчан ҳамда хунук (кўримсиз) деб биладилар. Одатда, уларнинг синфда ягона энг яқин дўсти бўлмайди. Шунга кўра, улар ўзларини мактабда ёлғиз, ташлаб кетилгандек ҳис этадилар. Умуман, улар зўравонликка салбий муносабатда бўлиб, агрессив воситалардан фойдаланишга қаршилик қиладилар.

Агрессив (тажовузкор) “қурбонлар” ўта тажовузкор ҳамда беқарор ҳолатда бўлишлари ҳақида эътироф этилади. Буллинг ҳолатида улар безовталиқ ва агрессивлик реакциялари уйғунлигида таърифланади. Улар осонгина жаҳл отига миниб, осонгина ифвога учадилар. Улар ифво ва алдовларга осон бериладилар ва гапнинг асл мазмуни ва моҳиятини нотўғри тушунишлари мумкин. Шулардан келиб чиққан ҳолда улар “зўравонлар” ҳамда итоаткор “қурбонлар”дан ажралиб ҳам турадилар, уларга ўхшайдилар ҳам. Улар “зулмкорлар” сингари агрессив бўлсалар-да, бироқ ушбу агрессивликдан мақсадга эришиш йўлида фойдаланмайдилар. Бироқ, агрессив “қурбонлар” нафақат буллингга қаршилик қила бошлайдилар, балки шунингдек, бошқаларни ҳам бунга жалб қиладилар. Улар тажовузкорликни ўзлари хавф деб билган тенгдошлари томонидан уюштирилган ифволарга қарши қасос олиш учун қўллайдилар. Ҳар қандай вазиятда агрессив “қурбоннинг” бундай хатти-ҳаракатлари ўйлаб топилган ҳаракатлар эмас, балки буллингга қарши эмоционал реакцияси бўлиб ҳисобланади.

Агрессив “қурбонлар” “зулмкорлардан” шуниси билан фарқ қиладики, улар нисбатан кучсиз ва ожиз болаларга қарши ҳаракатларни тизимли равишда амалга оширмайдилар. Улар ўзларини дадил тутишларини йўқотганликлари натижасида агрессиядан фойдаланадилар. К.Екман агрессив “қурбонлар” ўзига бўлган баҳонинг нисбатан паст бўлиши, ижтимоий қўллаб-қувватланишнинг паст даражаси кабиларга мойил бўладилар. Бу ўта муҳимдир, чунки ижтимоий қўллаб-қувватлов қалтис вазиятда ўта муҳим бўлиб, уни енгиб ўтишга кўмаклашади. К.Екман бошқалар билан ижобий муносабатда бўлиш вазиятнинг психологик таъсирини камайтиради ҳамда инсон хатти-ҳаракатларини тартибга солиш имконини беради, деб таъкидлайди.

К.Kwak ва С.Lee (1999) фикрига кўра, “зулмкорлар” буллинг “қурбонларига” нисбатан ижтимоий қўллаб-қувватловни ахтаришга мойилроқ бўладилар. Ижтимоий қўллаб-қувватловнинг етишмаслигини ҳис қилган болалар қурбонга айланишга мойилроқ бўладилар. Бундан ташқари, синфдошларнинг қўллаб-қувватлови ўқувчининг буллинг қурбони бўлишига мойил бўлишини англатади. Агрессив “қурбонлар” болалар орасида унчалик кўп доврўқ қозонишмаган ва тенгқурлари улардан юз ўгирган бўлади. Агрессив “қурбонлар” одатда – ўғил болалардир.

Lister (1990) шафқатсиз муносабатларнинг бошқа шакллари билан қиёслашларни амалга оширган ҳолда буллинг “қурбонлари” эгаллаган ўрнига аҳамият қаратади: барча зулм кўрганлар ўзига ишончни йўқотган ва уялиш ҳиссини ҳис этаётган бўладилар, бироқ ушбу таҳқирлашлар ҳақида лом-мим демасликка қарор қилган бўлишади.

“Гувоҳлар” (“кузатувчилар”). Д.Лейннинг таъкидлашича, “гувоҳнинг” характерологик хусусиятларини ажратиб кўрсатиш энг мураккаб вазифа саналади. Кўпинча болалар буллинг ҳолатида “гувоҳлар” ролини буллингнинг турли шакллари билан биргаликда бажариб берадилар.

Kelly (1990) ўзининг ожизлигини ҳис қилган болаларда ўзига нисбатан ишонч ва ўзига берган баҳоси тушиб кетишини исботлаб берган. Мазкур маълумотлар “яхшиямки, мен зулм кўрмадим” позициясини эгалловчи “периферик қурбонлар” деб номланувчи (peripheral victims) ортидан кузатув олиб борган (Taylor, 1991) бошқа муаллифларнинг кузатувлари билан мос келади; четдан туриб кузатувчилар кўпинча улардаги ўзини ожиз ҳис этишларини ва айбдор ҳисоблашларини аниқлаганлар.

Askew (1988) фикрича, зўравонликлардан нафақат “қурбонлар” зулм кўради, балки “зулмкорга” қаршилик кўрсата олмайдиган атрофдагиларнинг барчаси ҳам зулм кўради.

Бошқа психологлар нафақат боланинг индивидуал хусусияларига, балки унинг гуруҳдаги мавқеига ҳам эътибор қаратадилар. Умумий гуруҳий жараёнда фаол қатнашмайдиган болалар алоҳида ажралиб турадилар ва кўп мулоқатда бўлмайдилар. Улар, одатда, аутсайдерлар ҳисобланиб, уларни гуруҳда ёқтиришмайди (баъзан ўта иқтидорли ва истедодли бўлишсалар ҳам, бу нарса ҳеч қандай аҳамият касб этмайди). Мана шундай ҳолатларга гуруҳдаги иродани ўз қўлига олмоқчи бўлганлар тушиб қоладилар. Натижада буллинг вужудга келади.

Хорижлик тадқиқотчилар томонидан таълим муҳитида буллинг ҳолатига тушиб қолганлар ролининг қандайдир бир типик қиёфасини яратишга уринишлар бўлган. Афсуски, ҳозирги пайтда фанда “зулмкор” ёки “қурбон” бўлишга мойилликнинг ижтимоий, илмий ва экологик

детерминантлари мавжуд эмас. Юқори айтиб ўтилган омилларнинг ҳеч қайсиси буллинг ҳолатидаги хатти-ҳаракатларни олдиндан айтиб бериш ёки буллинг ҳолатидаги “зулмкор” ёки “қурбоннинг” психологик жиҳатларидаги фарқни айтиб бериш имконига эга эмас.

Буллинг иштирокчиларининг характеристикалари бўйича амалга оширилган тадқиқот натижаларини таҳлил қилган ҳолда биз “зулмкор” ҳамда “қурбонларнинг” шахсий ўзига хос жиҳатлари устида тўхталиб ўтамыз. Умумлаштириш натижалари қуйидаги жадвалга киритилган.

Таълим муҳитида “қурбон” ва “зўравонларнинг” психологик тавсифи

Буллинг иштирокчилари	Психологик тавсифи
“ҚУРБОНЛАР”	Ижтимоий бефарқлик, мунозаралардан қочишга мойиллик, одамовилик, уятчанлик, соматик нимжонлик, ваҳимага тушиш, депрессияга мойиллик, ўзига паст баҳо бериш, ўзига ишончининг паст даражаси, ноконструктив стратегияларнинг шаклланиши, ўқишга қизиқишнинг пасайиб кетиши, ижтимоий муаммолар (мактанчоқлик, безътиборлик), мулоқат қилишдаги эҳтиёткорлик, муаммодан қочиш, ўзига салбий муносабатда бўлиш, юқори/паст даражадаги агрессивлик, ўз кадр-қимматини ерга уриш, ижтимоий қўллаб-қувватланишнинг паст даражаси.
“ЗЎРАВОНЛАР”	Юқори умумий агрессивлик, агрессияга ижобий муносабат, эмпатиянинг етишмаслиги, ҳуқумронлик қилишга бўлган юқори қизиқиш, мувофақиятлилик ва ўзига бўлган ишонч, ўзига ижобий муносабат, нисбатан юқори социометрик мавқе.

Психологик тадқиқотларнинг назарий таҳлиллари буллинг иштирокчиларининг ўзига хос хусусиятларини ажратиш ва бир тизимга солиш ва қуйидаги тавсифни шакллантириш имконини берди. Булар: ўзига бўлган муносабатнинг ўзига хослиги, коммуникатив қобилиятларнинг ривожланиш даражаси, ўзаро муносабатларда уришқоқлик ва агрессивлик, боланинг социометрик мавқеи, аффектив ҳиссиётларининг даражаси ва йўналиши, ижтимоий қўллаб-қувватловнинг борлиги, можароли вазиятда ўзини тутишидаги ўзига хосликлар.

Келтириб ўтилган маълумотлардан келиб чиқиб, таълим муҳитидаги буллинг иштирокчиларининг психологик тавсифлари борасидаги тасавурларимизни тартибга келтириб олиш мумкин. Тадқиқот жараёнида аниқланган ўзига хосликлар “зулмкор” ёки “қурбон” борасидаги умумий бир фиркни шакллантиришга имкон бермайди. “Зулмкор” ва “қурбонларнинг” мослашувчанлик хусусиятлари, муаммоли кечинмалари, назорат қилиш ўрни, темпераментидаги ўзига хосликлар борасидаги саволлар очиқлигича қолмоқда. Шунингдек, муаллифларнинг тадқиқот олиб бориш жараёнидаги буллингнинг “қурбонларида” баъзи бир устунликлар бор эканлигини таъкидлаб ўтиш керак бўлади.

Назарий таҳлиллар натижасида таълим муҳитидаги буллинг ҳолатида “зулмкорларнинг” психологик тавсифи бўйича маълумотлар ниҳоятда кам эканлиги аниқланди. Бу эса буллинг иштирокчиларининг

психологик хусусиятларини ўрганиш муаммоси етарли даражада ишлаб чиқилмаганлигини кўрсатади. Шунингдек, мамлакатимиз таълим муҳитидаги буллинг муаммолари ишлаб чиқилмаганлиги ҳам алоҳида эътиборга моликдир. Ушбу изланишимизда буллинг иштирокчилари ёки унинг ўзи ҳақида кўпроқ ёки камроқ миқдорда маълумотлар бериши мумкин бўлган қатор илмий тадқиқотлар билан танишиб чиқишга муваффақ бўлдик. Шу сабабли, таълим муҳитида буллинг тушунчаси (феномени) билан боғлиқ муаммоларни тадқиқ этиш бугунги куннинг ўта муҳим ва долзарб масалаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Юқорида айтиб ўтилганлардан ташқари, на хориж, на мамлакатимиз олимларининг тадқиқотларида буллинг, ҳаётий бардошлилик сингари атамаларнинг муштараклиги ҳақида ҳеч қандай маълумот топилмади. Шу сабабли, буллинг иштирокчиларининг ҳаётий бардошлилиги ҳамда “зулмкорлар” ва “қурбонларнинг” шахс хусусиятлари билан боғлиқлиги борасидаги далилларни тадқиқ этиш ўта муҳим саналади.

Шу сабабли, буллингни тадқиқ этган ҳолда ким уни амалга оширишини, унинг иштирокчиларини аниқ қилиб белгилаб олиш зарур бўлади. Биз хорижда ҳамда мамлакатимизда олиб борилаётган тадқиқотларда буллингдаги “зулмкор” ёки “қурбон” ролларини бажарувчи ўқувчиларнинг психологик тавсифлари борасидаги кўплаб саволлар очиқлигича қолмоқда.

Адабиётлар рўйхати:

1. Богомолов В.А. Ориентированный на решение подход в работе с ситуациями травли в школе. 14 февраля 2013. http://www.sfbt.ru/2013/02/blog-post_5804.html

2. Гусейнова Е.А., Ениколопов С.Н. Влияние позиции подростка в буллинге на его агрессивное поведение и самооценку [Электронный ресурс] // Психологическая наука и образование psyedu.ru. 2014. Т.6. №2. С.246–256. URL: http://psyedu.ru/journal/2014/2/Guseinova_Enikolopov.phtml

3. Кравцова М.М. Дети-изгои: Психологическая работа с проблемой. М.: Генезис, 2005.

4. Муллабаева Н.М. Мактабдаги хавфсизлик ўсмир шахси таракқиётининг омили сифатида. ЎЗМУ хабарлари, 2021/ 1/6

5. Петросянц В.Р. Психологические характеристики старшекласников - участников буллинга в образовательной среде // Эмиссия. Электронный научный журнал. 2010. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.emissia.org/offline/2010/1479.htm>

6. Собкин В.С., Маркина О.С. Влияние опыта переживаний «школьной травли» на понимание подростками фильма «Чучело» // Вестник практической психологии образования. 2009. № 1. С.48–57.

7. Mullabaeva N. M., Kadirov K. B., Boymirzaeva D. D., Bondareva E. V. Relationship Between Propensity To Risky Behavior and Psychogeometrical Types Of Personality // European Journal of Molecular & Clinical Medicine ISSN 2515-8260 Volume 07, Issue 01, 2020